

Волинські міста Заслав і Кам'янець – невідома історія

Зимовий похід Батия на західні землі Русі, який розпочався наприкінці 1240 р. штурмом Києва, став трагічною сторінкою вітчизняної історії. Літописи зберегли для нас розлогий опис київської епопеї, але про подальші події 1241-1243 рр. сказано набагато менше. Розповідається, головне, про маршрут монголо-татарського війська, який можна простежити по згаданих в тексті містах Колодяжин, Кам'янець, Крем'янець і далі [1].

Навіть поверхневий аналіз цього повідомлення показує, що в даному випадку мало місце свідоме скорочення початкового тексту, тому не залишається нічого іншого, як шукати інформацію, що заховалася в його залишку.

Здається, вибір випав на ці міста не випадково, тому що князь Данило Романович, який на той час контролював територію від Києва до польських і угорських кордонів, вже знав про найближчі наміри Батия і, враховуючи досвід кампаній 1238-1240 рр., мусив би мати певний план оборонних заходів. Власне тому, за дуже несприятливих політичних умов, він доручає оборону стольного міста своєму ставленику – тисяцькому Дмитру, а сам вирушає до Угорщини, де намагається створити коаліцію європейських монархів для організації спільного опору монголо-татарській агресії.

Виходячи з цього, логічно припустити, що князь регулярно отримував оперативні донесення про стан справ в краї [2]. В них повідомлялось, серед іншого, про обставини оборони і падіння Києва, в тому числі оцінювалась персональна роль тисяцького Дмитра. Повідомлялось також про подальші події, які відбувалися під час просування військ Батия на захід. З усього видно, що йшлося про хід реалізації плану, згідно з яким у разі падіння Києва містам Колодяжин, Кам'янець і Крем'янець відводилась роль опорних рубежів в системі оборони Волинської землі. Гадаємо, саме тому назви двох з них інформатор персоніфікує, застосовувавши назви композитного типу: Кам'янець Ізяславль і Крем'янець Данилів, що мало підкреслювати їх особливий статус. Справді, як можна зрозуміти, фортеця Колодяжина була належним чином підготовлена до оборони [3], і тільки легковірність «людей», що підкреслювалось особливо, спричинила поразку міста,

тобто, ймовірно, в Колодяжині під впливом паніки скоїлись заколот, або зрада, в результаті чого оборонці залишилися без управління і були перебиті. У всякому випадку, наступним рубежем став Кам'янець, що знаходився на відстані 65 км від Колодяжина і також був готовий до оборони. І хоч гарнізон Кам'янця все ж не встояв перед переважаючими силами Батія, з повідомлення можна зрозуміти, що Кам'янецька фортеця виконала своє завдання: місто боронилося до кінця. Стратиграфія розкопів, проведених на території дитинця у межах сучасного Ізяслава, чітко фіксує шар сильної пожежі, яка датується серединою XIII ст., за яким через шар «запустіння» простежується шар вже XIVст. [4]. Далі, через 78 км, на Батія чекав Крем'янець, але, ризикуючи надовго затриматись, він не наважився на штурм.

Отже, містам Колодяжин, Кам'янець і Крем'янець відводилась роль стратегічних рубежів, де було сконцентровано найбільші сили захисників, і від яких залежала доля всього князівства в цілому. Поглянувши на особливості розташування кожного з них, можна побачити, що фортеці Колодяжина і Кам'янця контролювали шлях і переправи через річки Случ і Горинь, які військо Батія не могло оминати. В свою чергу, наступний Крем'янець був розташований на майже неприступній горі, що значно збільшувало його обороноспроможність. З військової точки зору ці міста-фортеці, розташовані на майже однакових відстанях один від одного, були оптимальним вибором тому, що при такій дислокації сил захисників перспектива оборони краю виглядала найбільш реально. Що ж, Колодяжин, Кам'янець і Крем'янець виконали своє призначення – військо Батія було певною мірою знекровлене і, головне, загальмоване.

По-різному склалися подальші долі цих волинських міст. Про літописний Колодяжин сьогодні нагадують лише залишки городища XII-XIII ст. неподалік однойменного села Колодяжне Романівського району Житомирської обл. Його історія трагічно і назавжди обірвалася на самому початку 1241 р. Не виникає питань стосовно славного Крем'янця, Данилова града. Судилося йому ситуативно бути і Крем'янцем Андрійовим і Крем'янцем Вітофтовим, володіли ним король Казимир і королева Бона Сфорца. Відоме це місто і сьогодні.

Проте, без перебільшення, фантастична доля, сповнена всіляких здогадок і непорозумінь, дісталася волинському Кам'янцю. Достеменно невідомо, як боронилося місто, бо літописець повідомляє лише, що «Батий... взя его», але за цим скупим резюме відчувається тільки гіркота невинуваних надій. Гадаємо, в звіті агента князя Данила інформацію було подано докладніше, тому спробуємо зробити її реконструкцію.

Як вже зазначалось, кам'янецький оборонний рубіж був віддалений

від попереднього на 65 км, які можна було подолати кінному війську з технікою і обозом (згадаємо, що при штурмі Колодяжина монголо-татари використовували «пороки»), в зимових умовах, за дві – три доби, тому ворожий напад не міг бути несподіваним. Окрім того, в стратегічному плані місто займало дуже вигідну позицію – його фортеця знаходилась на високому лівому березі Горині. В історичних дослідженнях, присвячених волинському Кам'янцю, закріпилася однастайна думка, що це було відоме і розвинене місто з сучасною для того часу системою оборони. В літописах за 1228 р. повідомляється: «и придоша къ Каменцю, Володимерь сос всеми князи – и куряни и пиняны и новгородци и тоуровци обседоша Каменѣцъ» [5]. У Никоновському зведенні говориться, що Батий «... бивъ пороки взять его...» [6]. Розуміючи стратегічне значення Кам'янця на східних окраїнах Галицько-Волинської князівства, Данило Романович приділяв йому постійну увагу, що також видно з літописів, де чітко вимальовується статус міста як однієї із структурних одиниць державної території Романової династії («волость Романова около Каменца») [7]. Тому важко уявити, що Кам'янецька фортеця зустріла Батия у неналежному стані, більше того, оборонці міста вже володіли інформацією стосовно Колодяжина, і Батий навряд чи міг розраховувати на те, що «люди» спокусяться його обіцянками. Отже, скоріш за все, бій під Кам'янцем був затяжним і запеклим – значення слів «взя его» не можна тлумачити інакше, ніж так, що існуюче місто було взяте в бою, а його городяни, згодом, знищені всі до одного.

Здавалося б, можна поставити крапку: історія волинського Кам'янця на цьому закінчилась раз і назавжди, а його ім'я надалі ніколи вже не зустрінеється на сторінках літописів. Та, як це інколи буває, насправді доля поставила в ній не крапку, а кому.

Після 1241 р. життя в спустошеному краї надовго завмерло. У 1243 р., повертаючись з Європи, монголо-татари ще раз пройшли тим самим шляхом, гадаємо, – довершивши руїну. Папський посол П'єтро Карпіні, який у 1246 р. здійснив подорож в Орду, змальовує жахливі картини побаченого, тому на швидке відродження колись процвітаючих міст, в тому числі і Кам'янця, годі було й розраховувати.

Майже століття знадобилось Данилу Романовичу і його нащадкам для утримання залишків Галицько-Волинського князівства, але корінні зміни розпочались в краї тільки у 20-х роках XIV ст. з початком т. зв. Литовської доби. Успішний вихід Великого князівства Литовського на східноєвропейську політичну арену багато в чому пояснюється збігом інтересів панівних верств обох державних утворень, які прагнули

до консолідації спільних зусиль у боротьбі із зовнішніми ворогами і, особливо, з залежністю від Золотої Орди. Не останню роль в цьому процесі відіграла й економічна привабливість Волинської землі, яка до того часу не втратила свого важливого значення у загальноєвропейській торговельній системі.

Та справжній бум подій розгорнувся на Волині в середині XIVст. за участі Ольгерда, Кейстута, Явнутія і Любарта – синів Великого князя Гедиміна. Постійні військові сутички з Польщею і Угорщиною за кожен клаптик волинської території, непрості стосунки з місцевим боярством, що відчайдушно захищало свої права на «отчизні» землі, вимагали від братів максимальної оперативності у захисті власних інтересів.

Вважаємо, що в перебігу саме цих подій і слід шукати витоки волинського Заслава. В нашому дослідженні (див. пр.1) докладно описана історія фантома «літописного Ізяславля», якого помилково вважали предтечею сучасного міста, згадаємо лише висновок Тадеуша Стецького, який в розпачі писав: «Немає, мабуть, іншого такого міста на Волині, початок якого був би менш ясний, ніж Заслав, і про яке хроністи висловлювали б такі протилежні думки» [8].

Отже, вперше поселення з назвою Заслав (Zoslaw) достовірно згадується у привілеї, наданому волинському князю Федору Даниловичу королем Польським Владиславом II Ягайлом і великим князем Литовським Вітовтом, 4 листопада 1386 року, яким були закріплені його права на замок Острог і нові пожалування [9]. Аналогічна грамота за підписом королеви Ядвіги була датована тим же роком і, за свідченням Кромера, зберігалась у королівському архіві у Варшаві [10]. Згодом, 18 грудня 1390 р., Владислав Ягайло ще раз підтверджує алодіальну власність Федора Даниловича Острозького на Заслав (Szaslaw) [11].

В контексті цих документів необхідно звернути увагу на те, що Заслав в них фігурує як вже існуючий об'єкт з назвою, яка обом сторонам угод була однозначно відома. Якщо припустити, що на місці спаленого і вже забутого Кам'янця виникло нове поселення, необхідність якого в умовах підйому економіки краю і відродження торговельних шляхів важко було не побачити, то виникає закономірне питання про того, хто, образно кажучи, «підготував» Заслав до подій, які розпочалися в ньому після 1386 р.

Розмірковуючи над цією проблемою, на нашу думку, слід звернутися до обставин, пов'язаних з однойменними княжими родами. В історичній літературі виділяються дві незалежні гілки князів Заславських – Явнутовичів і Острозьких. Гілка Явнутовичів веде початок від князя Явнута Гедиміновича, який після врегулювання родинного конфлікту,

що спалахнув між братами у 1345 р., втратив титул Великого князя, проте отримав у приватну власність місто Ізяславль на Свіслочі, започаткувавши тим самим династію князів Заславських. Помер Явнут після 1366 р., але до того разом з братами Ольгердом, Кейстутом і Любартом брав активну участь у формуванні політичної структури Великого Князівства Литовського, в тому числі і на Волинських землях – його ім'я фігурує в польсько-литовських договорах 1352 і 1366 рр. [12; 13]. Виходячи з цього, можна припустити, що Явнут Гедимінович, так само, як і його брати, мав земельну власність на контрольованих ними територіях, яку необхідно було певним чином фіксувати. На Волині ще й досі залишилися ймовірні сліди тих подій – на Житомирщині існує містечко Любар (Любартів), на Рівненщині – Владиславівка, Острожець тощо. Тож, є всі підстави вважати, що топонім Заслав (Zoslaw, Szaslaw) має безпосередній зв'язок з особою князя Явнута, який вже як князь Заславський закріпив за собою нову власність у традиційний для тих часів спосіб. Принаймні до 1366 р., тобто до смерті Явнута, поселення на березі Горині, здається, не привертало до себе уваги, але втрапивши власника [14], повернулося до великокняжого «резерву», звідки у 1386 р. і було пожалуване Федору Даниловичу Острозькому, від якого згодом пішла гілка волинських Заславських. Отже, заснували поселення Заслав приблизно в середині XIV ст. на місці знищеного Кам'янця Заславські (Явнутовичі), а майбутні Заславські (Острозькі), відповідно, успадкували місто з вже існуючою назвою.

І на останок. Гадаємо, що зроблені нами висновки допоможуть остаточно вирішити давно наболілу проблему сучасного міста Ізяслава Хмельницької обл., долю якого в цьому сенсі інакше, ніж мученицькою важко й назвати. У тривалих пошуках його початків були навіть спроби відібрати пальму первородства у білоруського Заславля (986 р.). Що ж, без сумніву, офіційною датою його народження (за першою згадкою в історичних джерелах) слід вважати 1386 р. Проте, сучасний Ізяслав (до 1910 р. – Заслав) виник не на порожньому місці. Тому було б справедливо для вшанування пам'яті легендарного Кам'янця на території його дитинця встановити меморіальний знак з відповідною епітафією і датами «1196-1241 рр.»

Примітки

1. Осадчий Є.І. Ще раз про проблему історичних назв Волинських міст, згаданих у статті 1240 р. Іпатіївського списку «Літопису руського» за матеріалами літописних джерел і археологічних досліджень // RUTHENICA. Т. X. – К., 2011. – С. 78-90.

ПСРЛ, Т. VI, 1, – С. 302. (Батью же вземше град Києвъ и слышавшу ему о Данилѣ, яко въ Угрехъ есть, и поиде самъ к Володимерю. И прииде къ городу Кълодыжну, и постави пороковъ 12, и не може разбити стѣнъ городныхъ. И нача перемолвивати люди, они ж послушавше злаго свѣта его и предашася, и самы изъбѣни быша. Отголе же прииде к Каменцю, граду Изяславлю, и взя его. Видѣв же Кременецъ, град Даниловъ, и не възможе взяти его, бо крепокъ велми, и отиде от него, и прииде къ Володимерю).

2. На нашу думку, протограф оповідання про штурм Києва і похід Батія на захід в 1240-1243 роках, який ліг в основу багатьох літописних версій, скоріше за все, був складений на основі саме цих документів.

3. Схоже, що міста на шляху Батія від Києва до Колодяжина не потрапили до звітів тому, що знаходились на території, яка князю Данилу формально не належала. Розкопки на городищах Вишгорода, Білгорода, Райковецького (на Житомирщині) та інших красномовно свідчать про їх трагічну загибель. Ймовірно, монголо-татари тут також зустрічали опір, але організованим, на відміну від плану князя Данила, його, скоріш за все, назвати не можна.

4. Никитенко М.М., Осадчий Е.И., Полегайлов А.Г. Древнерусское жилище в г. Изяслав Хмельницкой обл. // Советская археология. – 1985. – №1. – С. 270-274.

5. Полное собрание русских летописей. –Т. II. – СПб.

6. Полное собрание русских летописей. –Т. IX-X. – СПб.

7. Куза А.В. Города в социально-экономической системе древнерусского феодального государства X-XIII вв. // АН СССР СА. № 179. – М., 1984. – С. 4.

8. Stecki T. Wołyń pod względem statystycznym i archeologicznym. – Т. I. – Lwów, 1864. – С. 304.

9. Archiwum Książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie. – Lwów, 1887. –Т. I. – С. 6, 7.

10. Stecki T. Wołyń pod względem statystycznym i archeologicznym. – Т. I. – Lwów, 1864. – С. 307.

11. Archiwum Książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie. – Lwów, 1887. – Т. I. – С. 11, 12.

12. Пам'ятки української мови. Грамоти XIV ст. – К., 1974. – С. 30.

13. Muzeum Książąt Czartoryskich, Arch. A. Naruszewicza, Teka № 8, –S. 245-247.

14. Всі Гедиминовичі до того часу вже померли, останній – Кейстут був вбитий за наказом Владислава II Ягайла у 1382 р., а факти про будь-які претензії синів Явнуга-Михайла і Семена на батьківську спадщину після 1366 р. історії невідомі.

Іл. 1. Мапа маршруту військ Батія від Києва на початку 1241 р.

Іл. 2. «Планъ города Заславля повѣту Кржеменицкаго...», кінець XVIII ст. Тут до 1241 р. існувало волинське місто Кам'янець

Іл. 3. Загальний вигляд дитинця Кам'янця зі східного берегу річки Горинь. 1985 р.